

Geschiedenis en herinnering aan gewelddadig conflict. Over het onomkeerbare, het onherroepelijke en de productie van 'afstand'

Berber Bevernage

Tot recent overheerste een combinatie van amnesie en amnestie als het meest gebruikte antidotum tegen een pijnlijk of gecontesteerd verleden na een gewelddadig conflict.¹ Oorlogen, amnestieën en vergetelheid komen vaak samen voor, zoals Scott Veitch opmerkt: 'If violent conflict provides an irregular heartbeat to human co-existence, amnesties come to lighten the burden.'² De 'advocaten van het vergeten' zijn volgens Timothy Garton Ash doorheen de geschiedenis zeer tal- en invloedrijk geweest.³ Grote delen van de naoorlogse West-Europese democratie, bijvoorbeeld, werden op een fundament van vergetelheid gebouwd. Nog in 1975 maakte Spanje de transitie naar democratie zonder zich met het verleden te confronteren en met een bewuste politiek van vergeten.

Sinds de vroege jaren '80 heeft echter een aantal fundamentele veranderingen plaatsgevonden. Hoewel nog steeds vaak amnestie wordt verleend aan daders, is deze doorgaans meer voorwaardelijk geworden en is het vertoog van de vergetelheid bijna geheel uit het politieke vocabulaire verdwenen.⁴ De meeste beleidsmakers geloven vandaag dat de beladen erfenis van het verleden actief moet worden aangepakt – zelfs in situaties waarin politieke belemmeringen de optie voor strafrechtelijke vervolging onmogelijk maken.⁵ De noodzaak om het verleden te 'verwerken' in de context van (democratische) transitie na dictatuur of burgerconflict heeft zich ontpopt tot een prominente beleidsproblematiek die vaak aangeduid wordt als het probleem van de zogenaamde 'overgangsgerechtigheid' (*transitional justice*).

Voorstanders van een 'restauratieve' gerechtigheid hebben in deze context de creatie van waarheidscommissies bepleit: semi-gerechterlijke instellingen die niet kunnen

Juridische en politieke belemmeringen weerhouden waarheidscommissies er vaak van daders en de feiten waarbij ze betrokken waren, te noemen.

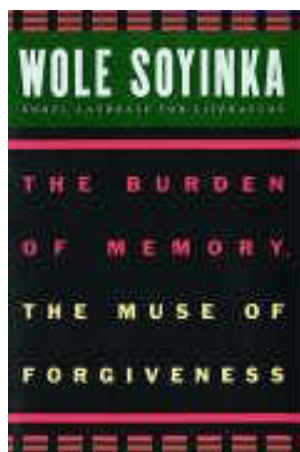
veroordelen of straffen maar die in plaats daarvan het vertellen en officieel sanctioneren van 'de waarheid' verdedigen als een waardig alternatief voor 'harde' gerechtigheid. Het vertellen van de waarheid, luidt de argumentatie, is hoogst efficiënt voor het bevorderen van de sociale vrede en het helen van gebroken relaties of geschonden vertrouwen in 'gewonde' naties, en dat op een manier die niet gerealiseerd zou kunnen worden door klassieke strafhoven of tribunalen. Sinds de eerste experimenten in Latijns-Amerika in de vroege jaren '80 is de nieuwe formule van de waarheidscommissie wereldwijd al in meer dan dertig landen toegepast.⁶ De onthulling van de 'historische waarheid' wordt ondertussen internationaal erkend als een onvervreemdbaar recht.⁷ Speciaal VN-rapporteur Louis Joinet spreekt over 'a "duty to remember" on the part of the State: to be forearmed against the perversions of history that go under the names of revisionism or negationism, for the history of its oppression is part of a people's national heritage and as such must be preserved.'⁸ De toenemende populariteit van waarheidscommissies en het wereldwijde enthousiasme over de historische waarheid als een wondermiddel voor het bewerkstelligen van verzoening en nationale eenheid zorgen ervoor dat geschiedenis centraal komt te staan in de ethisch-politieke omgang met het collectieve verleden.

In tegenstelling tot wat op het eerste gezicht het geval lijkt, is een beroep doen op geschiedenis verre van vanzelfsprekend in een context van conflictresolutie en natiebouw. Hoewel er een lange traditie bestaat

die historiografie met natiebouw verbindt, is het onderwerp van deze historiografie doorgaans een oud en glorieus verleden dat een mythische eenheid of een gemeenschappelijke oorsprong evoceert. In de context die we hier bespreken, is het verleden echter vol wreedheden, beschamend en gecontesteerd.

Samenlevingen die met een gewelddadig conflict proberen te breken, worden vaak niet in de eerste plaats geconfronteerd met een gebrek aan herinnering, maar lijden integendeel onder wat Charles Maier een 'overdaad aan herinnering' noemt.⁹ In Zuid-Afrika bijvoorbeeld slaagden de vredesonderhandelingen van de vroege jaren '90 volgens Erik Doxtader enkel omdat de onderhandelaars overeenkwamen om tijdelijk de herinneringen aan het conflict te negeren. In tegenstelling met het latere voornemen om te 'vergeven maar niet te vergeten' definieerden de onderhandelaars het politieke concept van de verzoening oorspronkelijk in termen van amnestie en amnesie.¹⁰ Nelson Mandela zelf omschreef verzoening aanvankelijk als een toestand waarin 'injustices and grievances of the past would be buried and forgotten and a fresh start made', en het kostte hem enkele jaren om deze overtuiging te herzien en zichzelf te verzoenen met het idee dat men het verleden niet zomaar kan laten voor wat het is.¹¹

Bovendien argumenteren verscheidene commentatoren, waaronder een aantal historici, dat waarheidscommissies – in tegenstelling tot hun officiële retoriek – in de realiteit vaak lijden aan een kortetermijngeheugen dat sociale vergetelheid produceert eerder dan een gedegen collectief geheugen te stimuleren. Verne Harris, bijvoorbeeld, oppert dat waarheidscommissies voorzien in 'a nod at remembering in the interests of

a profounder forgetting'¹² terwijl Anthony Holiday stelt dat ze een 'amnesiac rhetoric'¹³ hanteren en Jacques Derrida zich op een gelijkaardige manier afvraagt of ze niet in 'exercise[s] in forgetting' kunnen veranderen.¹⁴ De focus op geschiedenis kan daarom moeilijk verklaard worden door enkel te verwijzen naar het verlangen om de herinneringen aan het verleden te bewaren.

De opkomst van waarheidscommissies kan in de meeste gevallen ook niet uitsluitend verklaard worden op basis van hun feitenrevelerende capaciteiten. Juridische en politieke belemmeringen weerhouden waarheidscommissies er vaak van daders en de feiten waarbij ze betrokken waren, te noemen. Als gevolg daarvan kunnen de openbaringen in officiële commissierapporten zwak lijken in vergelijking met de informatie die al eerder werd opgetekend in de pers, in boeken en in andere media.¹⁵ De weergave van het verleden in officiële rapporten beperkt zich vaak tot een officiële erkenning van publieke geheimen en neemt vaak de vorm aan van wat Wole Soyinka omschrijft als een 'procedural articulation of the known'.¹⁶

Voorts zijn ook de methodologie en epistemologie van de academische geschiedschrijving niet van groot belang voor waarheidscommissies die doorgaans gebruikmaken van andere methodes en die in hun waarheidsconcept soms vormen van persoonlijke, sociale, helende en herstellende waarheden integreren die zelden of nooit gehanteerd worden door professionele historici.

Dit alles werpt twee eenvoudige maar belangrijke vragen op: waarom richten landen in transitie zich in zo'n groten getale op de geschiedenis om verzoening en nationale

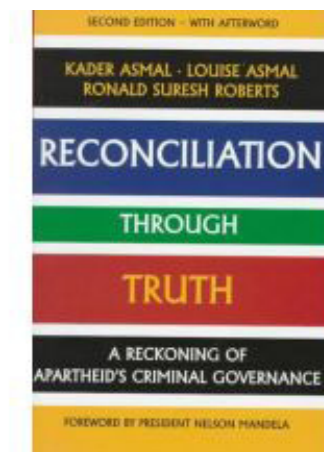
eenheid te bewerkstelligen? En hoe komt het dat ze geschiedenis en historische waarheid precies diezelfde weldadige eigenschappen toeschrijven die ironisch genoeg kort geleden nog voornamelijk met het vergeten werden geassocieerd?

Het antwoord op deze vragen moet gezocht worden in een fundamenteel veranderde benadering van tijd of een fundamentele verandering in het dominante historiciteitsregime [*régime d'historicité*] – om een begrip van de Franse historicus François Hartog te gebruiken.¹⁷ Het pijnlijke verleden wordt om diverse redenen in toenemende mate ervaren als vastgeklemd aan het heden, en deze tendens tart het typisch modernistische geloof in de absolute scheiding tussen heden en verleden en de afwezigheid of 'afstandelijkheid' van deze laatste.

De optie van een collectieve amnesie heeft in deze context niet enkel aan krediet verloren omdat ze onrechtvaardig wordt geacht maar eveneens omdat ze niet langer beschouwd wordt als een adequaat middel om het verleden te verwerken. Vergeten voldoet niet langer. Zoals Kader Asmal, de intellectuele vader van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie het uitdrukt: 'We cannot just dismiss such truths by saying that the past "is over." The past will never be over unless we move deliberately and systematically to end it.'¹⁸

Het inschakelen van een historisch discours door waarheidscommissies moet in de context van een veranderend historiciteitsregime geïnterpreteerd worden als onderdeel van een bredere 'tjidspolitiek.' Hoewel ik het belang van de erkenning van historische waarheid zeker niet wil minimaliseren, beargumenteer ik dat waarheidscommissies zich in de eerste plaats op geschiedenis richten om een effect van maatschappelijke 'afsluiting' (*closure*) te realiseren door een chronologische logica te (her)installeren en een 'breuk' of 'afstand' te creëren of herstellen.

Deze 'afstand' tussen verleden en heden komt niet automatisch door de voortgang van de tijd maar moet actief bewerkstelligd worden. Dat is een van de centrale thesen van dit artikel en dit perspectief maakt het mogelijk een inzicht te krijgen in een dimensie van de geschiedenis die haar traditionele functies van het representeren

van het verleden, van waarheidsvinding en zelfs van betekenisgeving overstijgt: de functie van de *performativiteit*. Meer dan louter de realiteit te beschrijven (het zogenaamde 'constatieve' gebruik van taal) kunnen historische discours substantiële sociaalpolitieke effecten produceren en deels de werkelijkheid creëren die ze louter pretenderen te beschrijven (wat J. L. Austin de 'performatieve' dimensie van taal noemt).

Vreemd genoeg neigt de tijdspolitiek waarin geschiedenis betrokken is haar in conflict te brengen met de herinnering (*memory*) of, preciezer, met een specifieke vorm van herinnering die zich verzet tegen de incorporatie in de chronologie. Transitiepolitiek wordt vaak geanalyseerd in termen van een tegenstelling tussen memorie en vergetelheid¹⁹ maar het huidige veld van de overgangsgerechtigheid is volgens mij in de eerste plaats een arena voor twee conflicterende vormen van memorie die gekenmerkt worden door tegengestelde temporele eigenschappen.²⁰ Geschiedenis wordt niet in het veld van de overgangsgerechtigheid geïntroduceerd ondanks een reeds overdadig aanwezige herinnering, maar precies omwille daarvan. Hoewel waarheidscommissies zich vaak Milan Kundera's uitspraak toe-eigenen over de 'struggle of memory against forgetting' en hoewel ze zich vaak oprecht verzetten tegen vergetelheid, richten ze zich in de eerste plaats tot de geschiedenis om de problematische kracht van de herinnering te pacificeren.

Ik evalueer de veranderende ervaring van het verleden niet als een pathologie, een hallucinatie of een vervorming van de 'ware' lineaire historische tijd door een 'militante' herinnering. In plaats daarvan

plaats ik zowel geschiedenis als herinnering tegen een achtergrond van een modernistische tijdsnotie die geen natuurlijk gegeven is maar een politiek en cultureel artefact: een tijd die, zoals Jürgen Habermas opmerkt, fragiel is en nood heeft aan een constante herbevestiging.²¹

Om toe te lichten hoe historische discours het moderne tijdsbesef kunnen ondersteunen en op een performatieve manier het verleden uit het heden breken of de herinnering in een chronologische logica dwingen, zal ik een reeks inzichten ontleen aan de Amerikaanse historicus Preston King. Doorheen dit artikel zal ik voorbeelden gebruiken uit de casussen van de Zuid-Afrikaanse Truth and Reconciliation Commission (TRC) die kort na de democratische verkiezingen in 1994 opgericht werd om af te rekenen met de misdaden van de apartheid, en van de Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission (SLTRC) die met haar werkzaamheden startte in 2002 na elf jaren van bloedig conflict. Laat me echter eerst en vooral wat dieper ingaan op de relatie tussen overgangsgerechtigheid en de crisis van het moderne tijdsbewustzijn.

Overgangsgerechtigheid en de crisis van het moderne tijdsbewustzijn

De substantiële beleidswijziging in relatie tot het historisch onrecht gedurende de afgelopen decennia kan beschreven worden als een verlies aan vertrouwen in de werking van tijd als een heler van wonden of als een automatische pacificator. Tijdens de hoogdagen van de moderniteit werd tijd in het Westen in het algemeen ervaren als een fenomeen dat zowel voortschrijdt als uitwist. Deze gedachte werd duidelijk uitgedrukt door de Franse filosoof Vladimir Jankélévitch wanneer hij stelde dat ‘l’innovation actualise la nouveauté en drainant le trop-plein des souvenirs, en favorisant la déflation de la mémoire.’²²

De optie van de amnesie – zowel als product van een passief vergeten als van een rigoureuze vernietiging van bronnen en documenten – kon in de context van dit tijdsbewustzijn verdedigd worden als iets natuurlijk, slechts bevestigend wat tijd en geschiedenis sowieso al zouden doen. Terwijl een overdosis aan herinnering potentieel het elan van de vooruitgang wat kon temperen of vertragen waren de meesten in

het Westen vol vertrouwen dat de richting van de tijd niet kon veranderd worden en dat niemand tegen zijn stroom in kon bewegen. De melancholische of rancuneuze persoon is daarom hooguit een ‘laatkomer’ die of een levend anachronisme dat geen kans maakt om te overleven.²³ De erfenis van historisch onrecht vormt vanuit dit perspectief nauwelijks een politiek probleem op de langere termijn. Jankélévitch kon in 1967 nog zelfverzekerd zijn overtuiging uitdrukken dat:

“Tôt ou tard, le rancunier cédera à la toute-puissance du temps et ou poids des années accumulées; car le temps est presque aussi omnipotent que la mort! Car le temps irrésistible est plus tenace que les volontés les plus tenaces! [...] Non, rien ne résiste à cette fore silencieuse, continue, implacable, à cette pression vraiment infinie de l’oubli progressif; aucun ressentiment, si entêté soit-il, ne tient devant cette masse d’indifférence et de désaffection. Tout nous conseille l’oubli! [...] Un jour ou l’autre, à la longue, l’oubli océanique submergera toutes les rancunes sous sa grisaille nivelante: c’est ainsi que les sables du desert finissent par ensevelir les villes mortes et les civilisations défuntes, et c’est encore ainsi que l’accumulation des siècles et des millénaires, à la limite, enveloppera dans l’immensité du néant les crimes inexpiables et les glories impérissables.”²⁴

De figuur van het levende anachronisme is nog steeds een zeer populaire metafoor om wrokke slachtoffers of daders te omschrijven, maar zeer weinigen hebben er nog vertrouwen in dat het pijnlijke verleden vanzelf zal ‘wegebben.’ Keer op keer worden we geconfronteerd met verhalen

over oud historisch onrecht die reparatieclaims ondersteunen of eigentijdse conflicten voeden. Het relatief recente vertrouwensverlies in tijd als helende kracht wordt duidelijk wanneer we de bovenstaande citaten van Jankélévitch contrasteren met een meer recent commentaar over de subversieve natuur van gewelddadige verledens door de vooraanstaande mensenrechtenactivist Michael Ignatieff.²⁵

Het probleem met het verleden en de reden waarom het ons blijft achtervolgen is volgens Ignatieff precies dat het *niet* verleden is: ‘Crimes can never be safely fixed in the historical past: they remain locked in the eternal present crying out for vengeance.’²⁶ Ignatieff illustreert zijn stelling door te beschrijven hoe reporters actief in de Balkan-oorlogen vaak geconfronteerd werden met verhalen van misbruik die referenties naar het eigentijdse conflict versmolten met referenties naar evenementen die terugdateren tot 1941, 1841 of zelfs 1441. Plaatsen als het voormalige Joegoslavië, Rwanda en Zuid-Afrika, concludeert hij, ‘are not living in a serial order of time but in a simultaneous one, in which the past and present are a continuous, agglutinated mass of fantasies, distortions, myths and lies.’²⁷

Er is duidelijk iets veranderd in het dominante historiciteitsregime dat de specifieke moderne articulatie van verleden, heden en toekomst reguleert. Ignatieff geeft uitdrukking aan een idee dat in een minder expliciete zin breed verspreid is: dat het verleden in postconflictsituaties soms vast lijkt te komen zitten in het heden en niet voorbij lijkt te gaan. Verleden en heden lijken zich niet langer op eigen kracht van elkaar te scheiden. ‘Since roughly the end of

Holocaust Monument Berlijn

the Cold War,’ stelt John Torpey, ‘the distance that normally separates us from the past has been strongly challenged in favor of an insistence that the past is constantly, urgently present as part of our everyday experience.’²⁸

De brede verspreiding van een idioom dat verwijst naar de spookachtige natuur van het verleden – uitdrukkingen als ‘la hantise du passé’²⁹ of ‘ghosts at the table of democracy’³⁰ – lijkt dit wijdverspreide gevoel van een oncomfortabele ‘aanwezigheid’ te benadrukken. Voorstanders van reparatiepolitiek benadrukken eveneens vaak de weerspannige ‘persistentie’ van historisch onrecht. De Nigeriaanse Nobelprijswinnaar Wole Soyinka, bijvoorbeeld, staat zijn bekende reparatieclaims voor de trans-Atlantische slavenhandel via een lezing van het Afrikaanse verleden als een ‘duivelse continuïteit’ waarin de eeuwenoude slavernij maar niet lijkt op te houden.³¹ Ignatieff vestigt onze aandacht dus op het feit dat het pijnlijke verleden spookt op een manier die ons moderne lineaire tijdsbesef kan beïnvloeden of zelfs bedreigen.

Om te begrijpen hoe deze verandering op het vlak van tijdsbesef kon ontstaan, kan men gebruikmaken van een analytisch kader in het werk van Jankélévitch zelf: zijn onderscheid tussen ‘onomkeerbare’ [*irréversible*] en de ‘onherroepelijke’ [*irrévocable*] tijdservaringen.³²

Hoewel beide ervaringen volgens Jankélévitch dimensies vormen van eenzelfde

temporeel proces, verwijzen ze naar twee radicaal verschillende (en paradoxale) ervaringen van het verleden. Het onomkeerbare, een plaats-gehad-hebben [*avoir-eu-lieu*] dat in de eerste plaats moet ontcijferd worden als een geweest-zijn [*avoir-été*], verwijst naar een vergankelijk en vluchtig verleden. Het onherroepelijke, een plaats-gehad-hebben meestal geassocieerd met een gedaan-hebben/aangedaan-zijn [*avoir-fait*], is daarentegen weerspannig en taai. Mensen ervaren het verleden als onomkeerbaar als ze het ervaren als hoogst fragiel en als ogenblikkelijk ontrafelend uit het heden. Ze ervaren het verleden als onherroepelijk als ze het ervaren als persistent, duurzaam en als een massief sediment dat vitaal in het heden aanwezig blijft. Beide percepties van het verleden relateren volgens Jankélévitch echter aan een tegenovergestelde onmogelijkheid: hetzij terugkeren naar een verloren verleden, hetzij een opdringerig verleden uitdrijven; een al-te-verleden verleden [*un passé trop passé*] in het heden brengen of een al-te-tegenwoordig verleden [*un passé trop présent*] uit dat heden verbannen.³³

Hoewel zowel het onomkeerbare als het onherroepelijke ongetwijfeld ervaringscategorieën zijn die voorkomen in de meeste vormen van historisch bewustzijn, kan hun veranderlijke ratio helpen om verschillende historiciteitsregimes te onderscheiden. Men kan de recente veranderingen in het dominante westerse historiciteitsregime omschrijven als een shift van een overwegend onomkeerbare naar een overwegend

onherroepelijke ervaring van tijd en geschiedenis. De opgang van het onherroepelijke verleden kan vele oorzaken hebben, maar de groeiende invloed van slachtoffergroepen of ‘entrepreneurs of memory’ en de komst van een wijdverspreide ‘consciousness of man-made catastrophe’³⁴ zijn ongetwijfeld belangrijke factoren.

De ‘herinnering aan het kwaad’, om een uitdrukking aan Primo Levi te ontleen, is sinds de holocaust continu toegenomen en tart nu op een fundamentele manier het moderne tijdsbewustzijn.³⁵

In de herinnering aan zwaar historisch onrecht en aan misdaden tegen de menselijkheid wordt de nadruk op het onomkeerbare vaak een zaak van trouw – een soort ethische tegenhanger van de juridische onverjaarbaarheid. Gabrielle Spiegel stelt in een bespreking van post-Holocaust joodse herinneringcultuur dat dit soort herinnering neigt te botsen met de moderne geschiedschrijving omdat ze doet reïncarneren, doet verrijzen en recycleert en omdat ze daarbij weigert het verleden in het verleden te houden.³⁶ Lawrence Langer argumenteert op een gelijkaardige manier dat de herinnering aan wrede daden een ‘durational time’ dreigt te ontwikkelen die de chronologie ontworcht.³⁷ De ‘persistentie’ van het onherroepelijke verleden is een bedreiging voor de eenduidige aflijning van verleden en heden die precies aan de basis ligt van het moderne tijdsbewustzijn en de moderne geschiedschrijving.³⁸

Tijd wordt in de meeste postconflict-situaties niet langer geconceptualiseerd als ‘a necessary medium of change’; het voortschrijden ervan lijkt niet langer een ‘afstand’ tussen verleden en heden te creëren.³⁹ Dit is erg bedreigend voor de moderniteit die zichzelf definieert op basis van haar waardering voor het nieuwe, die de overtuiging uitdrukt dat de toekomst ‘reeds begonnen is’ en die nood heeft aan een constant hernieuwde breuk met het verleden om zichzelf als de meest recente periode te onderscheiden van elke voorgaande epoeche.⁴⁰

Zoals Hans Blumenberg benadrukt is de claim van de moderniteit dat ze in staat is om een radicale breuk met het verleden te realiseren verre van evident omdat deze claim in conflict lijkt met de realiteit van

de geschiedenis waarin men zelden of nooit met een schone lei kan starten.⁴¹

Het is echter precies in deze ambigue context van een 'fragiele moderniteit', bedreigd door een overdadige herinnering, dat het opmerkelijke gebruik van een historisch discours door waarheidscommissies moet gesitueerd worden.

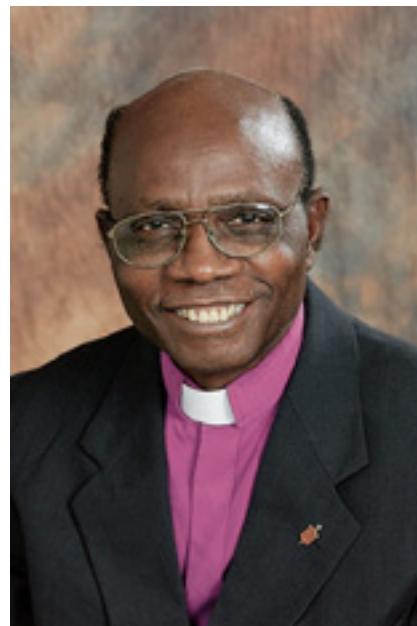
De waarheidscommissies van Zuid-Afrika en Sierra Leone

De moderne overgangsgerechtigheid vindt volgens Ruti Teitel haar oorsprong in de pogingen om een retributieve gerechtigheid op te zetten en recht te doen gelden in de nasleep van de Eerste en zeker de Tweede Wereldoorlog. Maar haar meer recente fase, die gekenmerkt wordt door de inrichting van waarheidscommissies, is in de eerste plaats gericht op natiebouw, de besteding van sociale vrede en de creatie van een nieuwe politieke en civiele gemeenschap.⁴² Dit was zeker het geval voor de Zuid-Afrikaanse *Truth and Reconciliation Commission* (TRC) die in 1995 formeel werd opgericht via een parlementair initiatief met de veelzeggende naam 'Promotion of National Unity and Reconciliation Act.'

De zeventien leden tellende instelling werd voorgezeten door de anglicaanse aartsbischop Desmond Tutu en kreeg voor het bestuderen van de mensenrechtenschendingen tijdens de apartheid tussen 1960 en 1994 een van de meest uitgebreide mandaten die ooit aan een waarheidscommissie werden toegekend. De commissie werd onderverdeeld in drie comités – het 'Human Rights Violations Committee', het 'Reparations and Rehabilitation Committee', en het 'Amnesty Committee' – en richtte zich zowel op slachtoffers met hun getuigenissen en nood aan herstelmaatregelen als op daders aan wie ze in het geval van politiek gemotiveerde misdaden een geïndividueleerde amnestie kon verlenen. Na bijna 23.000 getuigenissen te hebben verzameld van slachtoffers en getuigen en na meer dan 7.000 amnestieaanvragen van daders te hebben ontvangen, publiceerde de commissie in 1998 een vijfdelig eindrapport waaraan ze later, in 2002 en 2003, nog twee volumes toevoegde. De TRC promootte zowel in haar actieve werkperiode – tijdens dewelke ze intense media-aandacht kreeg – als in haar eindrapport Desmond Tutu's

invloedrijke idee van de 'regenboognatie' die gebaseerd is op de harmoniserende waarden zoals die van de verzoening en het Bantu-concept *Ubuntu*.

De doelstellingen van de sociale vrede en de natiebouw waren op zijn minst even belangrijk voor de Sierra Leonese *Truth and Reconciliation Commission* (SLTRC) als voor de Zuid-Afrikaanse TRC. Het initiatief voor de SLTRC werd al genomen tijdens de Lomé-vredesonderhandelingen in 1999, maar een heropleving van de vijandigheden in 2000 zorgde voor een aanzienlijke vertraging van de eigenlijke oprichting. Het duurde tot 2002 alvorens de commissie werkelijk van start ging en ze bleef actief tot 2004.⁴³ De SLTRC werd grotendeels gevormd naar het voorbeeld van haar Zuid-Afrikaanse voorganger. Net als de TRC steunde de SLTRC op publieke getuigenissen van zowel slachtoffers als daders. De waarheidscommissie werd eveneens voorgezeten door een religieuze leider, de methodistische bisschop Joseph Humper, en was net als haar tegenhanger in Zuid-Afrika doordrongen van een religieus geïnspireerde taal die sprak in termen van vergiffenis, catharsis en genezing. De Sierra Leonese casus vertoont echter ook een aantal belangrijke verschillen ten opzichte van de Zuid-Afrikaanse. Ten eerste was de SLTRC niet uitsluitend nationaal samengesteld: de VN speelde een belangrijke rol in haar oprichting en het team van commissarissen bevatte naast vier door de president aangestelde Sierra Leonese leden ook drie internationale leden die geselecteerd werden door de VN-mensenrechtencommissaris.⁴⁴ Ten tweede kon de SLTRC geen amnestieregeling aanbieden aan daders in ruil voor een volledige onthulling van de waarheid omdat het Lomé-vredesakkoord al voorzag in een algemeen geldende amnestie voor alle betrokken partijen. Voorts werd de SLTRC geconfronteerd met het unieke probleem dat ze zij-aan-zij moest werken met het *Special Court for Sierra Leone*, een oorlogstribunaal dat door de VN werd ingericht nadat rebellen het vredesakkoord schonden en zo de juridische mogelijkheid creëerden voor een herziening van de amnestieregeling. Deze laatste twee kenmerken van de SLTRC maakten het moeilijker voor de commissarissen om het vertellen van de historische waarheid als een volwaardige vorm van gerechtigheid voor te stellen. Dit bracht de Sierra

Joseph Humper

Leonese commissarissen er echter toe om volledig, en met een enthousiasme dat mogelijk nog groter was dan dat van hun Zuid-Afrikaanse collega's, in te zetten op de vermeende therapeutische en verzoenende effecten van de 'truth telling.' Eens de commissie van start ging, verdeelde ze haar werk in drie fases. Tijdens de eerste fase verzamelde ze meer dan achtduizend verklaringen van slachtoffers, getuigen en daders. De tweede fase was quasi volledig gewijd aan de inrichting van een reeks (voornamelijk publieke) hoorzittingen. Na de finale hoorzittingen begon de commissie met het schrijven van haar rapport: een fase waarvoor oorspronkelijk vier maanden voorzien werden, maar die in werkelijkheid langer dan een jaar duurde. Op 5 oktober 2004 presenteerde de commissie uiteindelijk haar rapport aan de president.

Waarheidscommissies en de 'wil tot moderniteit'

De recente wereldwijde 'koorts' voor verontschuldigen en herstelmaatregelen gaat in de hedendaagse politiek volgens John Torpey grotendeels ten koste van de uitwerking van toekomstvisies. De bekommernis om met het verleden in het reine te komen, klaagt hij, is zo alomtegenwoordig dat het de traditionele slogan van de arbeidersbeweging – 'Rouw niet, organiseer je' – vervangen heeft door het dictum 'organiseer je om te rouwen.'⁴⁵ Hoewel dit mogelijk het geval is voor specifieke takken van de reparatiepolitiek, gaat het zeker niet op

voor de overgangsgerechtigheid in Zuid-Afrika en Sierra Leone.

De oprichting van waarheidscommissies in deze landen mag niet geïnterpreteerd worden als een obsessie voor het verleden of als een verlies aan interesse in de toekomst, maar is eerder symptomatisch voor een toenemende bezorgdheid over het ‘falen’ van de vooruitgang en de crisis van het moderne tijdsbewustzijn. In vele landen die herstellen van een periode van gewelddadig conflict, vertonen de elite en bredere delen van de stedelijke bevolking een uitgesproken ‘wil tot moderniteit’, in de specifieke betekenis die Paul de Man daaraan gaf: ‘a desire to wipe out whatever came earlier, in the hope of reaching at last a point that could be called a true present, a point of origin that marks a new departure.’⁴⁶

In Zuid-Afrika, bijvoorbeeld, waren de leiders van het ANC duidelijk over het feit dat ze van de TRC verwachtten dat ze de nieuwe democratische regering zou bevrijden van het beladen verleden door haar werk zo snel mogelijk uit te voeren en af te ronden, ‘so that we do indeed let bygones be bygones and allow the nation to forgive a past it nevertheless dare not forget.’⁴⁷

Als de nieuwe regering van Zuid-Afrika voor een waarheidscommissie opteerde, dan was dat in de eerste plaats gemotiveerd vanuit de bezorgdheid dat ze er zonder een dergelijke commissie niet in zou slagen om te breken met het verleden en dat dit verleden een enorme last zou vormen die het land zou belemmeren in zijn opmars naar

de toekomst. Kort na de aanvang van de vredesonderhandelingen argumenteerde Kader Asmal al dat niet onderschat mocht worden hoezeer het verleden een deel van het heden bleef en hoe dat verleden zelfs dreigde te overleven als een indringer in de toekomst. Het negeren van het verleden zou het gevaar met zich meebrengen dat het geduld werd als een ‘phantom chauffeur in a seemingly new journey.’⁴⁸

Asmal formuleerde daarom de gedachte van een constructieve of zuiverende vloedgolf en vergeleek de werking van de TRC met een korte maar krachtige ‘cathartische dambreuk’ die het oude wegspoelt en plaatsmaakt voor het nieuwe.⁴⁹ Een gelijkaardig verlangen naar vooruitgang werd onomwonden uitgedrukt door de invloedrijke grondwetspecialist Albie Sachs: “[If] there is a sense of forward movement and the creation of a nation and a real, shared dignity in this country, then I think the pressure simply to punish, to penalize and have commissions of truth becomes much less.”⁵⁰

De commissarissen van de TRC begrepen de boodschap: zij anticepeerden op een defensieve manier potentiële kritiek door te stellen dat de commissie niet geobsedeerd was door het verleden maar enkel van plan was om af te rekenen met het verleden ten bate van de toekomst.⁵¹ Eens men het ‘beest van het verleden’ in de ogen heeft gekeken, stelt Desmond Tutu in het voorwoord van het eindrapport van de TRC, moet de poort naar het verleden gesloten worden zodat het de ‘glorieuze toekomst’ niet langer kan gijzelen.⁵²

Ook in Sierra Leone schreeuwden de politieke, culturele en religieuze elites de ambitie uit om moderner te worden en het land ‘vooruit te bewegen’ weg van haar ‘darkened past’, en zij werden hierin enthousiast bijgetreden door de meeste commissarissen van de SLTRC. De SLTRC combineerde haar achterwaarts georiënteerde blik met een groot verlangen naar vooruitgang, en haar focus kan dus geenszins geïnterpreteerd worden als ‘eclipsing the visionary modes of imagining the future.’ Het werk van de commissie draaide, zoals de voorzitter het stelt, om de creatie van een ‘nieuw begin’ en om de ‘constructie van een nieuw Sierra Leone.’⁵³

Dit werd bijzonder duidelijk in het toekomstgerichte project ‘National Vision for Sierra Leone’, waarbij de SLTRC aan de bevolking vroeg om een ‘wegenkaart’ naar de toekomst te creëren. Dit project werd opgezet om de ethisch-politieke agenda van de commissie zelf te promoten en te legitimeren; deze agenda wordt duidelijk gereflecteerd in de kleine selectie aan deelnemersbijdragen die gepubliceerd zijn in het eindrapport. Elk van de geselecteerde bijdragen houdt een hoopvolle boodschap in zoals ‘It’s true the war is over – Welcome to new Sierra Leone’; ‘My Sierra Leone, a new chapter and era’; of ‘Now is the time to move forward.’ Het project leverde de commissie bovendien een van haar centrale slogans op: ‘The inspiration is let’s sprint, if we can’t sprint, let’s run, if we can’t run, let’s walk, if we also can’t walk, then let’s crawl, but in any way possible let’s keep on moving’.⁵⁴

Deze nadruk op de nood aan vooruitgang en moderniteit maakt het vraagstuk van memorie versus vergetelheid problematisch. Terwijl de commissie een eenduidige boodschap uitdroeg over de noodzaak om te ‘vergeven maar niet te vergeten’ en over de helende werking van de memorie, was haar eigenlijke omgang met deze problematiek veel meer ambigu. Dit blijkt duidelijk uit de vergelijking van formele en officiële rapporten en stukken van de commissie met de onuitgegeven transcripties van de slachtoffer- en daderhoorzittingen.⁵⁵

Deze transcripties tonen dat een aanzienlijk aantal slachtoffers en daders de werkelijke missie van de SLTRC opvatten als een streven naar ‘vergeven én vergeten’. Opvallend

genoeg is er een duidelijke verandering waar te nemen in de reacties van de commissarissen op deze perceptie. Aanvankelijk beantwoorden de commissarissen kritische vragen over de nood aan memorie met een standaardantwoord over de noodzaak om etterende wonden schoon te maken en de noodzaak om de natie te genezen via de aanleg van geschikt historisch archief over het verleden. Later, echter, verandert hun toon en leggen ze minder nadruk op de noodzaak om te herinneren (tenminste voor individuen) en dringen ze er bij slachtoffers enkel op aan om te vergeven en om zich te verzoenen met de daders. Aan het einde van de hoorzittingen wensen enkele commissarissen de slachtoffers zelfs ‘hope and courage to move forward and forget about the past’ of vragen ze hen onomwonden om te vergeven en te vergeten. Herhaaldelijk wordt gesteld dat de vooruitgang van de natie het belangrijkste is: ‘all we want is reconciliation so that the past remains the past, and everyone is able to work towards progress and development.’

Modern historisch discours, het project van gelijktijdigheid en de productie van ‘afstand’

Wat nu in verband met mijn stelling dat het veld van de overgangsgerechtigheid de arena is voor een strijd tussen conflicterende vormen van tijdspolitiek en dat waarheidscommissies zich in de eerste plaats tot de ‘geschiedenis’ wenden om de problematische kracht van de ‘herinnering’ te pacificeren?

Benedict Anderson wijst erop dat de ‘obscure genese’ van moderne naties als ‘imagined communities’ niet begrepen kan worden zonder de ontwikkeling van een specifiek concept van gelijktijdigheid of simultaneïteit [*simultaneity*] in ogenschouw te nemen. Deze ‘cross-time simultaneity’, die gemeten wordt door middel van klok en kalender, heeft een lange ontwikkeling doorgemaakt en contrasteert volgens Anderson met het middeleeuwse christelijke concept van ‘simultaneity-along-time’ waarin verleden en toekomst onder invloed van goddelijke prefiguratie en vervulling samensmelten tot een omvattend momentaan heden.⁵⁶ De idee van de moderne natie als een solide gemeenschap die zich doorheen de geschiedenis beweegt is de precieze parallel van de idee van een sociologisch

organisme dat zich kalendergewijs door een homogene en lege tijd beweegt. Zoals Anderson het uitdrukt:

“An American will never meet, or even know the names of more than a handful of his 240,000-odd [sic] fellow Americans. He has no idea of what they are up to at anyone time. But he has complete confidence in their steady, anonymous, simultaneous activity.”⁵⁷

Natiebouw kan dan geïnterpreteerd worden als de complexe en fragiele creatie van een collectieve ervaring van simultaneïteit of gelijktijdigheid.

Het is echter exact dit ‘project van gelijktijdigheid’ dat bedreigd wordt door de overvloedige ‘herinneringen aan het kwaad’ die de herinnering aan wreedheden uit het verleden levendig houden en die de moderne tijdsopvatting uitdagen. De uitdaging die deze vorm van herinnering biedt is niet zozeer dat ze een pijnlijk en gecontesteerd verleden evocert, maar dat ze de persistentie van dit verleden claimt en dat ze dit verleden benadert als een integraal onderdeel van het heden. Hoewel waarheidscommissies een groot deel van hun legitimiteit halen uit het opperen van de idee van memorie als alternatieve vorm van gerechtigheid, moet deze specifieke ‘angel’ (om een uitdrukking van Desmond Tutu te gebruiken) verwijderd worden uit de herinnering aan het kwaad alvorens deze kan bijdragen aan de natiebouw.⁵⁸ Tutu was inderdaad een grote voorstander van de TRC precies omdat hij hoopte dat deze de ‘uncanny habit of returning to haunt one’ van het verleden en diens weigering ‘to lie down quietly’ zou oplossen.⁵⁹

De gemene grond die de ethiek van de waarheidscommissie fundeert, zo merkt Wole Soyinka terecht op, is de zoektocht naar wat hij de ‘cathartic bliss of closure’ noemt of de zoektocht naar een vorm van memorie die een ‘bevrijdende waarheid’ oplevert.⁶⁰ Men kan daarom stellen dat het wereldwijd aanwenden van de geschiedenis in postconflictsituaties in de eerste plaats te danken is aan het feit dat vele beleidmakers, zoals Soyinka stelt, ervan overtuigd zijn geraakt dat memorie, als er correct mee omgesprongen wordt, eveneens vatbaar is voor ‘closure’.⁶¹

Historisch vertoog is in deze context niet in de eerste plaats bruikbaar vanwege zijn vermogen om historische waarheid te ont-hullen, maar vanwege een eigenschap die, zoals Mark Salber Phillips opmerkt, al te vaak miskend wordt: de bemiddeling en regulering van ‘afstand’.⁶² Onze relatie tot het verleden is steeds gebaseerd op de productie en manipulatie van afstand, welke vorm deze ook aanneemt. De afstand tussen verleden en heden is, zoals Phillips argumenteert, nooit gewoon gegeven maar wordt actief geconstrueerd via een uitgebreide reeks ‘afstandsconstructies’ [*distance-constructions*] die ideologische aspecten, affectieve implicaties en cognitieve vooronderstellingen omvatten. Dit inzicht – dat het op een afstand brengen van verleden en heden niet louter resulteert uit het voortschrijden van de tijd maar actief bewerkstelligd moet worden – is zoals reeds gesteld het centrale uitgangspunt van dit artikel. Modern historisch vertoog wordt volgens mij in het veld van de overgangsgerechtigheid geïntroduceerd om het nationale project van gelijktijdigheid te ondersteunen en dat door de modernistische breuk tussen heden en verleden te beklemtonen.

Hoewel de memorisatie van een gecontesteerd verleden nooit bevorderlijk is voor de creatie van een nationaal gevoel van gelijktijdigheid, helpt het als dat verleden collectief herinnerd wordt op een (moderne) historische wijze: als onomkeerbaar op een afstand liggend en afgescheiden van het heden. De inzet van historisch vertoog vormt een onderdeel van tijdspolitiek waarin ‘nieuwe’ democratieën trachten om de spoken van het verleden uit te drijven door actief te poneren wat tot het (juridisch, politiek, sociaal, cultureel etc.) heden behoort en wat daar niet toe gerekend kan worden – wat als actueel en ‘tijdig’ of integendeel als anachronistisch en oud beschouwd moet worden. Zowel in Zuid-Afrika als in Sierra Leone bijvoorbeeld worden vergiffenis en verzoening gepresenteerd als definiërende eigenschappen van het heden, terwijl wrok en wraak gepresenteerd worden als een deel van het verleden.⁶³

Er is zeer weinig geweten over de algemene effectiviteit van waarheidscommissies en hun gebruik van de geschiedenis. Terwijl modern historisch vertoog waarheidscommissies mogelijk kan helpen in hun

zoektocht naar *closure*, kan de sterke focus op de moderne tijdsopvatting en op het project van gelijktijdigheid dit historisch vertoog (en de waarheidscommissies die er gebruik van maken) eveneens transformeren in wat men een ‘allochronistische’ praktijk zou kunnen noemen: een praktijk die al wie weigert om te participeren in het proces van verzoening of natiebouw (symbolisch) in een andere tijd plaatst.⁶⁴ Omdat vergiffenis en verzoening beschouwd worden als karakteristieke eigenschappen van het heden kunnen diegenen die niet willen of kunnen vergeven of verzoenen niet beschouwd worden als volledig contemporain of gelijktijdig met de rest van de natie – als volwaardige deelgenoten van het ‘nieuwe’ Zuid-Afrika of Sierra Leone.

Waarheidscommissies hebben vaak de neiging om zowel niet-meewerkende daders als rancuneuze slachtoffers te bestempelen als levende anachronismen, opgesloten in het verleden en een belemmering voor de toekomstige vooruitgang van de natie. Dit mechanisme speelt bijvoorbeeld in Desmond Tutu’s beroemde uitspraak ‘no future without forgiveness.’⁶⁵ Deze formule is krachtig omdat ze diegenen die niet willen vergeven er niet louter van beschuldigt om één specifieke toekomst te blokkeren, maar de toekomst in het algemeen – alsof ze de tijd zelf tot stilstand dreigen te brengen.

Ook Kader Asmal hoopte dat zij die volgens hem in een ‘neurotische wereld van vergetelheid’ leefden in het heden gedwongen zouden worden door de waarheidscommissie en door het ‘juiste [*proper*] historische bewustzijn’ dat deze

commissie uitdroeg. Na de dambreuk van de TRC zouden enkel ‘a-historische heremieten’ de nieuwe realiteit nog langer kunnen ontkennen, ‘looking backwards at ghosts, unaware of the exorcism so decisively under way.’⁶⁶ De allochronistische dimensie van het historisch discours biedt Asmal de mogelijkheid om de volgende retorische vraag te stellen:

“Exactly where (and when) are those few people living who still carry the old South African flag to sporting events in the new South Africa? Where (and when) are those pilots of our national airline living, still oblivious that the old H. F. Verwoerd dam in the middle of the country, a landmark they are fond of pointing out to passengers, is now called the Garieb in honour of the area’s inhabitants. Where (and when) are those people living who proclaim grandly their property rights over land and water taken from blacks at fire-sale prices after violent forced removals? What time are some of us living [...]?”⁶⁷

Om te begrijpen hoe historisch discours precies te werk gaat bij het scheiden van heden en verleden en hoe het de ervaringen van mensen tot verleden kan uitroepen, moeten we terugkeren naar het meer abstracte vraagstuk van de relaties tussen verleden en heden.

De meeste van de mogelijkheden die we doorgaans ervaren wanneer we proberen om een verleden dat voorduurt in het heden te bevatten, steunen volgens Preston King op een verwarring omtrent wat we

bedoelen als we het hebben over heden en verleden.⁶⁸

Om de verschillende betekenissen die worden toegeschreven aan deze gecorrleerde maar wederzijds exclusieve noties te categoriseren onderscheidt King een ‘chronologische tijd’ die naar een abstracte temporele opeenvolging verwijst, en een ‘substantieve tijd’ [*substantive time*] die naar een concrete opeenvolging van evenementen verwijst. Twee invullingen van het heden kunnen onderscheiden worden op basis van chronologische tijd, elk gekenmerkt voor hun duur: het ‘momentane heden’ [*instantaneous present*] en het ‘uitgestrekte heden’ [*extended present*]. Beide hedens worden ingesloten door verleden en toekomst en hebben een puur chronologisch karakter.

De eerste invulling van het heden definieert zichzelf echter als het kortst mogelijke moment of ogenblik dat verleden en toekomst scheidt terwijl de tweede verwijst naar een meer uitgestrekt tijdsvak (bvb. een dag, een jaar, een eeuw) waarvan de grenzen arbitrair gekozen worden, maar dat dit heden iets meer substantie of temporele diepte geeft. Vanwege het betekenisloze en arbitraire chronologische karakter van deze hedens en corresponderende verledens, maken historici vaak gebruik van een meer substantief referentiekader dat gebaseerd is op criteria die op zichzelf niet temporeel zijn. Eén van deze substantieve concepten is dat van het ‘ontvouwende heden’ [*unfolding present*]. Zolang een bepaald evenement (onderhandelings, crisis, oorlog, etc.) zich ontvouwt, markeert het een heden; wanneer het evenement als afgesloten of voltooid wordt beschouwd, noemt men de tijd waarin het zich heeft ontplooid verleden. King merkt op dat dit de enige zin is waarin men kan zeggen dat een bepaald verleden ‘dood’ of ‘over en gedaan’ is. Hij waarschuwt echter meteen dat elk proces dat voltooid wordt geacht, steeds andere onvoltooide subprocessen omvat. Het is daarom zeer moeilijk om uit te sluiten dat enig verleden deel uitmaakt, nawerkt of invloed uitoefent op dit ontploovende heden.

Ter aanvulling op deze drie boven beschreven hedens (het momentane, uitgestrekte en ontploovende heden) vermeldt King nog een vierde heden dat hij het

‘nieuwewetse heden’ [*neoteric present*] noemt. In een parallel met de dialectiek van mode merkt hij op dat er vaak een onderscheid gemaakt wordt tussen enerzijds evenementen die *in* het heden plaatsvinden maar soms ervaren worden als oud, traditioneel of ouderwets, en anderzijds evenementen die we beschouwen als karakteristiek voor het heden en die we zien als nieuw, innovatief, actueel of modern.

Historische periodisering die schijnbaar steunt op het uitgestrekte heden is volgens Preston King eerst en vooral een oefening in het toepassen van de dialectiek van het nieuwewetse heden. Hoewel iedere notie van het heden haar eigen correlatieve verleden uitsluit is dit niet het geval voor niet-correlatieve verledens. Het heden kan dus gepenetreerd worden door niet-correlatieve verledens die in een substantieve zin blijven doorleven in het heden. Zoals King het uitlegt: ‘The past is not present. But no present is entirely divorced from or uninfluenced by the past. The past is not *chronologically* present. But there is no escaping the fact that much of it is *substantively* so.’⁶⁹

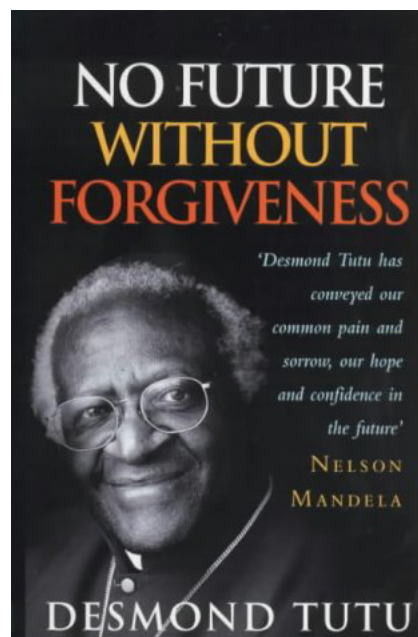
Door de gedachte van een inter-penetratie van verleden en heden te verdedigen relatieveert King de absolute scheiding van deze tijdsdimensies. Hij stelt ons ook in de gelegenheid om te begrijpen hoe historisch discours in de context van overgangsgerechtigheid actief politieke transities ondersteunt door een symbolische breuk tussen heden en verleden af te dwingen. Men kan stellen dat historisch discours zijn krachtige uitdrijvende vermogen verkrijgt door substantieve noties van heden en verleden te vermengen met een sterk genaturaliseerde chronologische notie van tijd die een vreemd ongrijpbaar karakter heeft en die moeilijk in vraag te stellen is. De actieve juxtapositie van heden en verleden, nieuw en oud, of levend en dood – die in feite betrekking heeft op claims over de substantieve tijd – gaat verscholen onder een sluier van genaturaliseerde chronologische tijd.

Hoewel het gebruik van historisch discours in het veld van de overgangsgerechtigheid op het eerste gezicht gericht lijkt op het historische verleden zelf, is het voornaamste doel in feite het bewerkstelligen van een ‘simultaan’ heden, bevrijd van het spokene verleden. Historisch discours ‘werkt’

al door te claimen dat bepaalde fenomenen tot haar epistemologische sfeer/object behoren: bij het erkennen of verhalen van het (nationaal) verleden staat centraal dat dit verleden niet langer tegenwoordig is, dat het ‘dood’ is. Door het verleden dood te verklaren en het te differentiëren van het heden drijft het historische discours dat verleden en zijn spoken in feite actief uit. De performativiteit van modern historisch discours kan goed gekenschetst worden door te verwijzen naar Derrida’s figuur van de lijkschouwer die doodverklaart om ter dood te brengen: ‘constater la mort que pour mettre à mort’.⁷⁰

Dit kan verklaren waarom waarheidscommissies vaak, op een vreemd obsessieve manier, verwijzen naar de misdaden uit het verleden, zelfs als deze zeer recent plaatsvonden en door de betrokkenen helemaal niet als verleden ervaren worden. De beschrijving van deze misdaden als deel van het verleden in een triviale chronologische zin moet de connotatie met zich meebrengen dat deze misdaden ‘verleden’ zijn in de substantieve zin van ‘voorbij’, ‘dood’ en ‘gepasseerd’ of ‘afgesloten’. Dit is doorgaans evenwel eerder wens dan werkelijkheid.

Gedurende haar actieve werkperiode was de Zuid-Afrikaanse TRC sterk gericht op chronologie en periodisering. Dat was logisch omdat de TRC, zoals een commentator opmerkt, de eerste was om een ‘nieuwe nationale tijdslijn’ op te stellen die evenementen zoals de Sharpeville-slachting, de Soweto-opstand en de bomaanslag op Church Street officieel erkende en chronologisch oplijstte.⁷¹ Het eindrapport van de TRC overstijgt echter nauwelijks het niveau van de chronologie. Enkele historici die werkten voor de onderzoeksafdeling van de TRC, spraken zelfs over ‘a certain obsession from the top with chronologies’ en klaagden over de arbeidsintensieve creatie van chronologische lijsten die volgens hen bijna niets bijdroegen aan de ontwikkeling van nieuwe inzichten.⁷² De inspanningen om een rigoureuze periodisering te creëren maakten het mogelijk voor de TRC om een verhaal over Zuid-Afrika op te stellen waarin verleden en heden niet enkel strikt van elkaar gescheiden zijn, maar eveneens aan elkaar tegengesteld in morele termen. Deze representatie lijkt de TRC belemmerd te hebben om de relaties

en continuïteiten tussen verleden en heden op een diepgaande manier te analyseren.⁷³

Omgekeerd toont een laatste illustratie uit de casus van Sierra Leone hoe chronologie soms slechts een ondergeschikte rol kan spelen in de tijdspolitiek. Zoals ik al heb vermeld is het geval van Sierra Leone interessant omdat de waarheidscommissie daar naast een oorlogstribunaal functioneerde. Om conflicterende jurisdicties te vermijden en om een soort werkverdeling te creëren, werd bepaald dat het tribunaal zich enkel zou bezighouden met de daders met de grootste verantwoordelijkheden voor de zwaarste misdaden, terwijl minder zware misdaden gepleegd door daders van een lagere rang of door kindsoldaten naar de commissie zouden worden doorverwezen. De werkverdeling tussen de SLTRC en het tribunaal wordt eveneens weerspiegeld in termen van tijdspolitiek. Ondanks het feit dat aan beide instellingen gevraagd werd zich te concentreren op een grotendeels overlappende periode, werd de ‘Truth and Reconciliation Commission Act’ opgesteld in een terminologie die doordrongen is met referenties naar verleden en geschiedenis. Zo schrijft de Act de commissie bijvoorbeeld voor om een ‘impartial historical record’ te creëren en onderzoek te voeren naar ‘past violations or abuses’ terwijl in de bewoording van de funderende legale tekst van het Speciaal Tribunaal daarentegen geen enkele verwijzing staat naar termen zoals geschiedenis, historisch, of verleden.⁷⁴ Wreedheden begaan op exact dezelfde chronologische datum konden

thus bestempeld worden als heden of als verleden – en respectievelijk ofwel bestraft ofwel gewoon aan het ‘impartial historical record’ toegevoegd worden – afhankelijk van het gewicht van de misdaad of de graad van verantwoordelijkheid van haar dader.

Besluit: ‘We victims and survivors declare that the past is in the present’

Moderne historiografie, zo gaat het cliché, bestaat bij gratie van tijd en temporele afstand: ze heeft, zoals Michel de Certeau opmerkt, het vergankelijke als object en vooruitgang als motto.⁷⁵ De genese van de geschiedenis als academische discipline werd ondersteund door de ontwikkeling van een distinctief modernistisch (en westerse) tijdsconcept. De professionele historiografie heeft zich in de context van haar nauwe relatie met een ooit sterk maar nu zieltogend vooruitgangsgeloof en een wereldbeeld vol ontzag voor de kracht van de historische verandering steeds voornamelijk gericht op afwezigheid, verlies en de scrupuleuze conservatie van een steeds ‘vervliegende’ tijd en ‘vluchtig’ verleden.

Ik heb in dit artikel niet gefocust op de professionele geschiedschrijving maar op het wedervaren van historisch discours binnen de context van waarheidscommissies, waar niet de afwezigheid van het verleden maar precies de persistentie ervan de grootste bekommernis vormt.

De symbolische functie van waarheidscommissies kan vergeleken worden met de creatie van een nieuwe constitutie die een nieuwe nationale identiteit fundeert. De taak van waarheidscommissies moet geïnterpreteerd worden als een ‘act of constitution’⁷⁶, of als een ‘founding action’⁷⁷ die naast een aantal andere krachten actief bijdraagt aan de creatie van de politieke transitie. De politieke functie van waarheidscommissies is er in de eerste plaats op gericht een breuk te creëren met het verleden.

Waarheidscommissies hanteren een historisch discours om het moderne historicietsregime te herstellen of te installeren en om het ‘fragiele’ moderne tijdsbewustzijn – waarop het zelf gefundeerd is – te (her)bevestigen. Eens geïntroduceerd in het veld van de overgangsgerechtigheid

neigt historisch discours ernaar te botsen met een specifiek type memorie: de ‘herinnering aan het kwaad’. Modern historisch discours en de herinnering aan het kwaad spreken met een andere stem tot het verleden. De herinnering aan het kwaad spreekt een ‘language of fidelity’⁷⁸ weigert het pijnlijke verleden los te laten, en houdt het onherroepelijke verleden onherroepelijk in haar schrikwekkende nabijheid. Het moderne discours van de geschiedenis, daarentegen, spreekt een exorcistische taal en drijft het spokende verleden uit het heden. Het creëert een ‘afstand’ tussen verleden en heden door de ‘aanwezigheid’ van het onherroepelijke om te zetten in de veilige ‘afwezigheid’ van het onomkeerbare.

Dit mechanisme blijft echter niet ongecontesteerd. Slachtoffers en overlevenden in Zuid-Afrika, bijvoorbeeld, klagen dat ze verstoken blijven van gerechtigheid, dat herstellingsbelofte verbroken werden en dat ze naar de marges van de samenleving worden verdrongen. Hun voortdurende strijd om erkend te worden als volwaardige burgers van de natie en als integraal deel van het ‘nieuwe Zuid-Afrika’ is gerelateerd aan een sterke kritiek op modern historisch discours en de notie van onomkeerbare tijd.

De *Khulumani Support Group* – een ledenorganisatie die rond de 55.000 slachtoffers en overlevenden van het apartheidgeweld vertegenwoordigt – bekritiseert in een reeks persberichten en charters de ‘unfinished business’ van de TRC en de ‘folly to think that the demand for accountability will fade with time.’ ‘It is not perpetrators who should be announcing that it is time to move on from the horrors of a past that continues to live in the present,’ zo argumenteren ze, ‘it is victims who should announce that time.’ Hoewel ze in principe de doelstellingen van natiebouw en verzoening niet verwerpen, roepen ze alle Zuid-Afrikanen op om te accepteren ‘that the past is not yet past,’ en ze ‘declare that the past is in the present.’⁷⁹ Hoewel de symbolische transformatie van het onherroepelijke verleden in een onomkeerbaar verleden ‘nieuwe naties’ kan helpen, dreigt het moderne discours van de geschiedenis eveneens om delen van de bevolking buiten het heden te plaatsen. Dit doet de vraag rijzen of het gebruik van geschiedenis door de waarheidscommissies om het verle-

den te pacificeren niet ten koste gaat van herinnering en gerechtigheid.

Noten:

¹ Een ietwat andere versie van dit artikel verscheen eerder in het Engels in *History Workshop Journal* nr. 69, 2010. Dit artikel kwam tot stand met de steun van het FWO-Vlaanderen.

² Scott Veitch, ‘The Legal Politics of Amnesty’, in Emilio Chistodoulidis and Scott Veitch (eds), *Lethal Law: Justice, Law and Ethics in Reconciliation*, Oxford, 2001, p. 33.

³ Timothy Garton Ash, ‘The Truth about Dictatorship’, *The New York Review of Books* 45:3, 1998, pp. 35-40.

⁴ Veitch, ‘The Legal Politics of Amnesty’, pp. 33-45.

⁵ Tuomas Forsberg, ‘The Philosophy and Practice of Dealing with the Past: Some Conceptual and Normative Issues’, in Nigel Biggar (ed.), *Burying the Past: Making Peace and Doing Justice After Civil Conflict*, Washington DC, 2000, p. 58.

⁶ Voor een klassieke studie die een overzicht biedt van enkele van de belangrijkste waarheidscommissies, zie Priscilla Hayner, *Unspeakable Truths: Confronting State Terror and Atrocity*, New York, 2001.

⁷ Zie in dit verband Antoon De Baets, ‘Waarheidscommissies als protohistorici’, *VVN-berichten* 4, 2002, pp. 3-11.

⁸ ‘Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political)’. Final report prepared by Mr. Louis Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119.

⁹ Charles S. Maier, ‘A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy, and Denial’, *History and Memory* 5, 1993, pp. 1936-1951.

¹⁰ Erik Doxtader, ‘Making Rhetorical History in a Time of Transition: The Occasion, Constitution, and Representation of South African Reconciliation’, *Rhetoric & Public Affairs* 4:2, 2001, pp. 223-260.

¹¹ Nelson Mandela, geciteerd in Erik Doxtader, ‘Easy to Forget or Never (Again) Hard to Remember?’, in Charles Villa-Vicencio and Erik Doxtader (eds), *The Provocations of Amnesty*, Claremont, 2003, p. 133.

De Amerikaanse historicus Eric Foner waarschuwde in 1994 zijn Zuid-Afrikaanse collega’s dat het beleid van nationale verzoening een grote uitdaging voor hun discipline in petto zou kunnen hebben, en hij verwees daarbij naar het discours van Mandela. Eric Foner, “‘We Must Forget the Past’”, *The Yale Review* 83:2, 1995, pp. 1-17.

- ¹² Verne Harris, *Truth and Reconciliation. An exercise in forgetting?* 3 November, 2002. Text available at: http://www.saha.org.za/research/publications/FOIP_5_1_Harris.pdf
- ¹³ Anthony Holiday, 'Forgiving and Forgetting', in Sarah Nuttall and Carli Coetzee (eds), *Negotiating the Past*. Oxford, 2000, pp. 43-56.
- ¹⁴ Jacques Derrida, 'Archive Fever in South Africa', in Carolyn Hamilton et al. (eds), *Refiguring the Archive*, Cape Town, 2002, pp. 38-80.
- ¹⁵ De Zuid-Afrikaanse TRC bijvoorbeeld gaf zelf toe dat haar eindrapport minder namen vrijgaf dan de meeste andere publicaties over hetzelfde onderwerp: *TRC Report*, vol. V, Cape Town, 1998, p. 206.
- ¹⁶ Wole Soyinka, *The Burden of Memory, the Muse of Forgiveness*, Oxford, 1999, p. 33. Het belang van de onthulling versus de erkenning van feiten is sterk afhankelijk van het karakter van het conflict en de wrede heden. Jose Zalaquett, advocaat en lid van de Chileense Nationale Commissie voor Waarheid en Verzoening, merkt op dat de onthulling van waarheid vooral van belang is in situaties waar misdaden verhuld en onopgelost bleven. In het geval van de apartheid, schrijft hij, waren de misdaden vaak welbekend en werden ze door de staat eerder gerationaliseerd dan ontkend. In een dergelijk geval is erkenning belangrijker dan waarheid. Zalaquett in Alex Boraine, Janet Levy, and Ronel Scheffer (eds), *Dealing with the Past*, Cape Town, 1997, p. 12.
- ¹⁷ François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris, 2003.
- ¹⁸ Kader Asmal, Louise Asmal, and Ronald Suresh Roberts, *Reconciliation through Truth: A Reckoning of Apartheid's Criminal Governance*, Cape Town, 1996, p. 161.
- ¹⁹ Zie bijvoorbeeld Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*, Boston, 1998.
- ²⁰ Ik zal de term 'memorie' hier gebruiken als het 'neutrale' concept dat zowel verwijst naar 'geschiedenis' als naar 'herinnering' als twee verschillende manieren van omgang met het verleden die contrasteren met vergetelheid.
- ²¹ Jürgen Habermas, 'Modernity's Consciousness of Time and Its Need for Self-Reassurance', in Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge, Mass, 1987, pp. 1-22.
- ²² Vladimir Jankélévitch, *Le pardon*. Paris, 1967, p. 22.
- ²³ Jankélévitch, *Le pardon*, p. 23.
- ²⁴ Jankélévitch, *Le pardon*, pp. 25-26.
- ²⁵ Michael Ignatieff, 'Articles of Faith', *Index on Censorship* 5, 1996, pp. 110-122.
- ²⁶ Ignatieff, 'Articles of Faith', p. 121.
- ²⁷ Ignatieff, 'Articles of Faith', p. 121.
- ²⁸ John Torpey, *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparations Politics*, Cambridge, Mass, 2006, p. 19.
- ²⁹ Henry Rousso, *La hantise du passé*, Paris, 1998.
- ³⁰ Kenneth Christie and Robert Cribb (eds), *Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and Northern Europe. Ghosts at the Table of Democracy*, London, 2003.
- ³¹ Soyinka, *The burden of memory*, p. 20.
- ³² Vladimir Jankélévitch, *L'irréversible et la nostalgie*, Paris, 1974.
- ³³ Jankélévitch, *L'irréversible et la nostalgie*, pp. 211-212. Jankélévitch zou niet de grote theoreticus van het moderne tijdsbesef zijn die hij is, als hij niet het louter metaforische of subjectieve karakter had benadrukt van de claim dat het onherroepelijke verleden doorleeft in het heden. In werkelijkheid, zo stelt hij, beweegt alle tijd continu in dezelfde richting. Ik geloof dat Jankélévitch hier een beloftevolle aanzet aborteert tot de analyse van een alternatieve temporele ontologie die het mogelijk zou maken om de notie van het 'spokende verleden' beter te begrijpen. Dit artikel gaat echter niet in op deze problematiek van een alternatieve non-lineaire theorie van tijd. Ik exploreer deze problematiek in Berber Bevernage, 'Time, Presence and Historical Injustice', *History and Theory* 47:2, 2008, pp. 149-167.
- ³⁴ Torpey, *Making Whole What Has Been Smashed*, p. 32.
- ³⁵ Primo Levi, *The Drowned and the Saved*, New York, 1989.
- ³⁶ Gabrielle Spiegel, 'Memory and History: Liturgical time and historical time', *History and Theory* 41:2, 2002, pp. 149-162.
- ³⁷ Lawrence L. Langer, *Admitting the Holocaust*, New York, 1995.
- ³⁸ Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, 1989. En Michel de Certeau, *L'écriture de l'histoire*, Gallimard, Paris, 1975.
- ³⁹ Hans U. Gumbrecht, 'Presence achieved in language', *History and Theory* 45:3, 2006, pp. 317-327, 323.
- ⁴⁰ Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, pp. 5-6.
- ⁴¹ Hans Blumenberg, quoted in Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, p. 7.
- ⁴² Ruti G. Teitel, 'Transitional Justice Genealogy', *Harvard Human Rights Journal* 16, 2003, pp. 69-94.
- ⁴³ Michael O'Flaherty, 'Sierra Leone's Peace Process', *Human Rights Quarterly* 26, 2004, pp. 29-62, 54.
- ⁴⁴ *Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission Report*. vol. III B. Accra, 2004, p. 53.
- ⁴⁵ John Torpey (ed.), *Politics and the Past*, Lanham, Md, 2003, p. 1.
- ⁴⁶ Paul de Man, 'Literary History and Literary Modernity', in Paul de Man, *Blindness and Insight*, Minneapolis, 1983.
- ⁴⁷ Thabo Mbeki voor het ANC, 'Statement to the Truth and Reconciliation Commission', 1996. <http://www.doj.gov.za/trc/submit/anc-truth.htm#preface>
- ⁴⁸ Kader Asmal, Louise Asmal and Ronald Suresh Roberts, *Reconciliation Through Truth*, Cape Town, 1996, p. 71.
- ⁴⁹ Asmal, Asmal and Roberts, *Reconciliation Through Truth*, p. 208.
- ⁵⁰ Boraine, Levy and Scheffer, *Dealing with the Past*, p. 24.
- ⁵¹ *TRC Report*, vol. I, pp. 5-8.
- ⁵² *TRC Report*, vol. I, p. 22.
- ⁵³ 'Address by Rt. Rev. Joseph Humper', zonder datum. Document beschikbaar op <http://www.sierra-leone.org> (geconsulteerd december 2007).
- ⁵⁴ *SLTRC Report*. vol. III B.
- ⁵⁵ *Transcripts of TRC Public Hearings*: <http://www.trcsierraleone.org/drwebsite/publish/index.shtml> (geconsulteerd april 2008).
- ⁵⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London, 2006.
- ⁵⁷ Anderson, *Imagined Communities*, p. 26.
- ⁵⁸ Tutu, *No Future without Forgiveness*, p. 271.
- ⁵⁹ *TRC Report*, vol. I, p. 7.
- ⁶⁰ Soyinka, *The Burden of Memory*, p. 20.
- ⁶¹ Soyinka, *The Burden of Memory*, p. 20.
- ⁶² Mark S. Phillips, 'Distance and Historical Representation', *History Workshop Journal* 57:1, 2004, pp. 123-141.
- ⁶³ De accurateheid van deze representatieve kan echter betwijfeld worden. Richard Wilson stelt dat retributieve gerechtigheid in contrast met de visie van de TRC door de meeste Zuid-Afrikanten verkozen wordt boven verzoening en vergiffenis. Richard A. Wilson, *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa. Legitimizing the Post-Apartheid State*, Cambridge, 2001, pp. 25-27. Annelies Verdoolaege heeft bovendien aangevoerd dat de commissarissen van de TRC tijdens publieke hoorzittingen vaak gevoelens van wrok, wraaklust en haat negeerden en dat ze discursieve methodes toepasten om publieke uitingen van vergiffenis en verzoening aan te moedigen. Annelies Verdoolaege, *Reconciliation Discourse. The Case of the Truth and Reconciliation Commission*, Amsterdam, 2008.
- ⁶⁴ De term *allochronism* ontleen ik aan Johannes Fabian, *Time and The Other*, New York, 1983.

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld Tutu, *No Future without Forgiveness*.

⁶⁶ Asmal, Asmal, and Suresh Roberts, *Reconciliation through Truth*, p. 52.

⁶⁷ Asmal, Asmal, and Suresh Roberts, *Reconciliation through Truth*, p. 209. Het moet opgemerkt worden dat Asmal het hier heeft over het historisch bewustzijn van een groot deel van de Zuid-Afrikaanse bevolking en niet specifiek over de visies van de directe slachtoffers of daders van apartheidgeweld. Het geciteerde fragment is echter relevant omdat de TRC en haar historisch discours zich nooit louter richtten op directe slachtoffers en daders, maar op de bredere bevolking in het algemeen.

⁶⁸ Preston King, *Thinking Past a Problem*, London, 2000.

⁶⁹ King, *Thinking Past a Problem*, p. 55.

⁷⁰ Jacques Derrida, *Spectres de Marx*, Paris, 1993, p. 85.

⁷¹ Lars Buur, 'Monumental Historical Memory', in Deborah Posel and Graeme Simpson (eds), *Commissioning the Past: Understanding South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Johannesburg, 2002, pp. 66-93, 78.

⁷² Janet Cherry, John Daniel and Madeline Fullard, 'Researching the "Truth"', in Posel and Simpson, *Commissioning the Past*, pp. 17-36, 20.

⁷³ Dit mechanisme bleef niet beperkt tot het narratief van de TRC, maar lijkt een wijdverspreide manier te zijn van hoe men omgaat met de erfenis van de apartheid in Zuid-Afrika. Chana Tee-ger en Vered Vinitzky-Seroussi argumenteren dat het South African Apartheid Museum – het eerste museum dat volledig werd gewijd aan het vertellen van het verhaal van de apartheid – tracht om een consensuele memorie te creëren door consequent het (vreselijke) verleden te scheiden van het (hoopvolle) heden en door niet in te gaan op verhaallijnen die de continuïteit tussen heden en verleden markeren. Chana Tee-ger en Vered Vinitzky-Seroussi, 'Controlling for Consensus', *Symbolic Interaction*, 30:1, 2007, pp. 57-78.

⁷⁴ De jurisdictie van de SLTRC was beperkt tot de periode tussen 1991 en 1999. Die van het Speciaal Tribunaal ging van start vanaf 1996 en bevatte, veelzeggend, geen einddatum.

⁷⁵ De Certeau, *The Writing of History*.

⁷⁶ Andrew Schaap, *The Time of Reconciliation and the Space of Politics*, University of Melbourne, Working Paper, 2003.

⁷⁷ André Du Toit, 'The TRC as contemporary History', in Shamil Jeppie (ed.), *Toward New Histories for South Africa*, Lansdowne, 2005, pp. 97-116.

⁷⁸ De uitdrukking 'language of fidelity' wordt gebruikt in James W. Booth, 'The Unforgotten: Memories of Justice', *American Political Science Review* 95:4, 2001, pp. 777-791.

⁷⁹ De persberichten en charters van de 'Kulamani Support Group' zijn te vinden op hun website: <http://www.khulumani.net/>